

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТРАНСПОЗИЦІЙНИХ ЗМІН

У статті представлені результати дослідження транспозиційних змін як процесів, що регулюються тенденцією системи до симетричної організації і дією закону економії мовних засобів. Тенденція системи до симетричної організації визначає застосування транспозиційних змін для формування потенційної частини мови – предикативів (слів категорії стану). Застосування мовних транспозитів як засобів поповнення номінативних ресурсів наявних частин мови визначається дією закону економії мовних засобів.

Ключові слова: лінгвістична типологія, транспозиція, конверсія, функціональна граматики, частини мови.

В статье представлены результаты исследования транспозиционных изменений как процессов, которые регулируются тенденцией системы к симметрической организации и действием закона экономии языковых средств. Тенденция системы к симметрической организации определяет применение транспозиционных изменений для формирования потенциальной части речи – предикативов (слов категории состояния). Применение языковых транспозитов как средств пополнения номинативных ресурсов существующих частей речи определяется действием закона экономии языковых средств.

Ключевые слова: лингвистическая типология, транспозиция, конверсия, функциональная грамматика, части речи.

The article presents the results of the research of transpositional changes as the processes that are regulated by the system tendency to symmetrical organization and the language means economy law. The system tendency to symmetrical organization causes the usage of transpositional changes for the formation of the potential part of speech – predicatives (the state category words). The usage of language transpositives as the enlarging means of the nominative resources of the present parts of speech is regulated by the language means economy law.

Key words: linguistic typology, transposition, conversion, functional grammar, parts of speech.

У загальному процесі розвитку мови найактивнішими і найпомітнішими є зміни її словникового складу. Ці зміни відбивають якісні і кількісні перетворення в семантичному просторі мови, а також у складі її номінативних способів і засобів. Зміни складу елементарних номінативних одиниць у сучасних мовах, що мають значний обсяг номінативних ресурсів, виявляються не лише у двопланових інноваціях (похідних словах і запозиченнях), а й в однопланових. Однопланові інновації є результатом семантичної деривації, вторинної номінації або транспозиції (переходу слів або форм слів до іншої частини мови).

Напевне, для визначення специфіки еволюції мови як комунікативно-семіотичної системи значимими стали б статистичні характеристики, співвідношення двопланових й однопланових інновацій. Однак навіть за відсутності статистичних даних цілком переконливим є той факт, що однопланові інновації належать до активних засобів поповнення номінативних ресурсів сучасних мов, зокрема української. Очевидно, сам цей лінгвальний факт, щоб стати фактом лінгвістичної теорії, вимагає наукового

осмислення у світлі загальної проблеми мовної еволюції та відповідно до функціональних й експланаторних настанов сучасної лінгвістики [8, с. 144-238].

Дослідження семантичної деривації, вторинної номінації, транспозиції є відносно новим напрямом розбудови лінгвістичної теорії. Типовим явищем для початкових етапів розвитку певних наукових напрямів є відсутність усталеної поняттєво-термінологічної бази. Зокрема, це стосується й терміна *транспозиція*. У лінгвістичній терміносистемі він фіксується як полісемічний і водночас синонімічний термінам *конверсія*, *перехід частин мови*, що, у свою чергу, також виявляють полісемічність. Ми зупиняємося на терміні *транспозиція*, оскільки, на відміну від терміна *конверсія*, він застосовується лише до функціонально однорідних одиниць – номінативно елементарних (а не до комунікативних). Вважаємо доцільним обмежити обсяг цього терміна таким значенням: процес перетворення семантичної структури слова, за умови збереження формальної структури, результатом якого є утворення омонімів, що належать до різних частин мови.

Сучасний стан дослідженості явищ транспозиції характеризується вичерпним визначенням різновидів

транспозиції (субстантивіація, ад'єктивація, нумералізація, прономіналізація, вербалізація, адвербіалізація, предикативіація, препозитивіація, інтер'єктивація тощо), спробами з'ясувати системні співвідношення між цими різновидами транспозиції і первинною частиномовною належністю слова [1, с. 26-28; 2; 3; 6; 7; 9]. У розгляді цих системних співвідношень спостерігаємо непослідовно диференційований підхід до явищ мови і мовлення. Цілком вірогідною причиною цього є те, що всі транспозиційні процеси обов'язково починають здійснюватися в мовленні. Однак не всі такі процеси завершуються формуванням мовних транспозитів.

У транспозиційних змін виявляється глибоке історичне коріння. Причому як результат транспозиції розглядається не лише омонімія слів, що належать до наявних частин мови, а й становлення лексичного складу нової частини мови. Загальновідомими є такі факти історії мови, які свідчать, що результатом мовної транспозиції було формування нової частини мови – числівника, оскільки прості непохідні числівники утворилися в результаті транспозиції іменників або прикметників [4; 10; 13].

Крім опису транспозиції, в сучасній україністиці здійснюються спроби виявити закономірності, що супроводжують перехід слів або їхніх форм до інших частин мови. Н.Ф. Клименко відзначає можливе звуження парадигми транспозита порівняно з транспонованим [7].

Отже, за обсягом дослідженості транспозиції в сучасній україністиці, визначаються такі специфічні риси цього мовного явища:

- транспозиційні зміни спостерігаються протягом тривалої історії мови і сягають навіть праіндоевропейського періоду;
- у сучасній українській мові мовна транспозиція виявляється в субстантивіації прикметників і дієприкметників, ад'єктивації дієприкметників, адвербіалізації іменників і дієприслівників, препозитивіації іменників і прислівників;
- результатами мовної транспозиції є поповнення номінативних ресурсів наявних частин мови;
- утворення мовних транспозитів, що стають засобами поповнення номінативних ресурсів наявних частин мови, супроводжується звуженням парадигми.

Подальшим дослідженням транспозиції як явища сучасної української мови, в якому виявляється визначення специфіки еволюції мови як комунікативно-семіотичної системи, передбачається розгляд таких питань:

- визначення ролі мовної і мовленнєвої транспозиції для формування лексичного складу мови,
- з'ясування причин, що зумовлюють транспозиційні процеси,
- визначення функцій транспозиційних змін,
- виявлення закономірностей, що регулюють транспозиційні процеси.

Специфікою мовленнєвих явищ транспозиції є те, що слова певної частини мови в нетипових для них синтаксичних позиціях набувають семантики, співвідносної з іншою частиною мови, однак таке використання слів не стає регулярним, а тому не фіксується як явище мови. Наприклад, *Вона обірвала розмову недбалим «Зустрінемося»*. Транспозит стає фактом мови не лише завдяки регулярному використанню, а й унаслідок такої повної асимілізації вторинній частині мови, за якої всі його ознаки (семантичні, синтаксичні й морфологічні) уподібнюються цій вторинній частині мови (*благовірний, диспетчерська, майбутнє*).

Мовна транспозиція, на відміну від мовленнєвих змін, обмежена не лише обсягом одиниць, а й зв'язками різновидів транспозиційних явищ із певними частинами мови як джерелами транспозитів. Зокрема, якщо мовленнєва субстантивіація може охоплювати будь-які мовні одиниці, то явищами мовної транспозиції є лише субстантивіація прикметників, дієприкметників, займенників.

У розгляді питання про поповнення складу елементарних номінативних одиниць шляхом формування однопланових інновацій провідна роль належить мовній транспозиції, оскільки результатом саме мовних транспозиційних змін є поповнення номінативних ресурсів мови. Як мовну транспозицію в системі повнозначних частин мови сучасної української мови розглядаємо субстантивіацію прикметників і дієприкметників, ад'єктивацію дієприкметників, адвербіалізацію іменників і дієприслівників; препозитивіацію іменників і прислівників.

У переліку різновидів транспозиції, як правило, згадується прономіналізація. Однак прономіналізація радше належить до явищ власне лексико-семантичної деривації. Статус прономіналізації визначається місцем займенникових слів у системі частин мови. Відсутність спільних для всіх займенників класифікаційних частиномовних ознак, аналогічність цих ознак з іншими частинами мови створює підстави для твердження, що «займенникові слова – це підкласи іменника, прикметника, числівника або прислівника» [1, с. 185]. Отже, прономіналізація не може вважатися явищем транспозиції як переходу слів або форм слів до іншої частини мови. Проніміналізацію варто розглядати як формування дейктичної семми в структурі лексичного значення іменника, прикметника або числівника з первинним денотативним значенням. Подібної кваліфікації набувають субстантивіація займенникових іменників та ад'єктивація займенникових прикметників, із тією лише відмінністю, що в цих випадках спостерігається формування денотативної семми в структурі лексичного значення слова з первинним дейктичним значенням.

Як і більшість процесів, пов'язаних зі змінами словникового складу мови, транспозиційні процеси спричинені суперечностями, що виникають між наявними в мові номінативними засобами і

змінюваними номінативними потребами мовного соціуму. Однак для кожного типу транспозиції зміст цих суперечностей можна дещо конкретизувати. Якщо ад'єктивація й адвербіалізація спричинені необхідністю кількісного поповнення номінативних ресурсів мови засобами вираження нової семантики, то спричиненість субстантивациї виявляється в суперечності між наявним номінативним засобом, яким є словосполучення «прикметник + іменник» або «дієприкметник + іменник», і загальною еволюційною тенденцією мов до формування засобів, за допомогою яких може передаватися максимум інформації за мінімум часу [11]. Унаслідок дії цієї тенденції субстантивована прикметникова або дієприкметникова форма набуває функції однослівного засобу вираження не лише ознакової, а й предметної семантики.

Транспозиційні зміни в сучасній українській мові є процесами, призначення яких полягає як у поповненні номінативних ресурсів усталених у системі мови лексико-граматичних класів слів – частин мови, так й у формуванні лексичного складу потенційної частини мови – предикативів (слів категорії стану).

Застосування мовних транспозитів як засобів поповнення номінативних ресурсів наявних частин мови визначається дією закону економії мовних засобів. Конкретними виявами дії цього закону в транспозиційних змінах є, по-перше, тенденція до скорочення матеріального оформлення мовних засобів вираження певної семантики до мінімально необхідного обсягу (субстантивация прикметників і дієприкметників) і, по-друге, тенденція до максимального припустимого використання потенціалу наявних матеріальних форм для вираження нових значень (а не створення нових матеріальних форм).

Транспозиційні зміни, застосовувані для формування потенційної частини мови – предикативів, зумовлені дією загального правила системології – тенденції системи до симетричної організації. На мовному матеріалі ця закономірність реалізується

в побудові фрагментів мовної системи за зразком симетричних опозицій. За умови протиставлення багатоаспектних членів бінарної опозиції за однією ознакою потенціал розвитку системи полягає в утворенні опозицій за іншими ознаками. Система набуває повного вигляду за умови реалізації кожного члена опозиції. Якщо при формуванні опозиції виявляється первинна відсутність засобів матеріальної репрезентації всіх членів опозиції, така відсутність ліквідується шляхом функціональної трансформації наявних ресурсів мови або утворенням нових. Аналогічні зміни Б.О. Серебренников уподібнював процесу заповнення порожніх клітинок у системі [12].

У частиномовній системі української мови спостерігаємо опозицію засобів вираження ознакової семантики за такими властивостями, як первинність / вторинність, предикативність / непередикативність. Ця опозиція матеріалізована в протиставлених «первинна передикативна ознака (дієслово) – первинна непередикативна ознака (прикметник)», «первинна непередикативна ознака (прикметник) – вторинна непередикативна ознака (прислівник)». Однак в опозиціях «первинна передикативна ознака (дієслово) – вторинна передикативна ознака (x)», «вторинна непередикативна ознака (прислівник) – вторинна передикативна ознака (x)» відсутня матеріалізація члена, що виражає вторинну передикативну ознаку. За наявності засобів вираження первинної непередикативної ознаки (прикметники), первинної передикативної ознаки (дієслова), вторинної непередикативної ознаки (прислівники) відсутність морфологізованого засобу вираження вторинної передикативної ознаки ліквідується шляхом функціональної трансформації – транспозиції форм тих частин мови, що уподібнені x-члену цієї симетричної опозиції за однією з властивостей ознакової семантики: дієприкметникових форм дієслова (мають значення передикативної ознаки) або прислівників (мають значення вторинної ознаки) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Матеріальна репрезентація опозиції засобів вираження ознакової семантики

Тип ознакової семантики	первинна ознака	вторинна ознака
непередикативна ознака	прикметник	прислівник (Діти живуть/грають/розважаються <i>весело</i>)
передикативна ознака	дієслово (<i>Перегляньте листи, надіслані минулого тижня</i>)	(Дітям <i>весело</i>) ↓ (Листи <i>надіслано</i>) → x

Отже, формування предикативів (слів категорії стану) як специфічної частини мови являє собою процес симетризації системи засобів вираження.

Однією із закономірних ознак транспозиційних змін є можливе звуження парадигми транспозита порівняно з транспонованим [7]. Однак зауважимо, що разом зі звуженням може виявлятися й ускладнення парадигми транспозита порівняно з транспонованим. В історії мови такі парадигматичні

ускладнення спостерігалися при вербалізації дієприкметників, а в сучасній мові виявляються в передикативациї прислівників і віддієслівних форм на *-но, -то*. Транспозиційні зміни, зумовлені дією закону економії мовних засобів, можуть супроводжуватися як звуженням парадигми транспозитів порівняно з транспонованими (субстантивация, адвербіалізація), так і збереженням незмінного обсягу парадигми (ад'єктивація).

Такі розбіжності кількісних співвідношень парадигм транспозитивів і транспонованих свідчать про те, що звуження обсягу парадигми не є закономірним процесом, що супроводжує транспозицію. Усі типи кількісних співвідношень парадигм транспозитивів і транспонованих визначаються характером семантичних змін транспонованого в процесі утворення транспозита. Якщо транспозити є засобом поповнення частин мови з непроцесуальною загальночастиномовною семантикою, то парадигми таких транспозитивів не перевищують складу парадигми транспонованих (пор. парадигми субстантивованих прикметників, дієприкметників з транспонованими, ад'єктивованих дієприкметників з дієприкметниками, адвербіалізованих слів, що мають нульову парадигму, з парадигмою іменників). Якщо транспозити є засобом поповнення частини мови з процесуальною загальночастиномовною семантикою (для сучасної української мови – слів категорії стану, а в історії мови – дієслів), то парадигми таких транспозитивів набувають більшого обсягу порівняно з транспонованими.

Формування мовних транспозитивів як засобів поповнення номінативних ресурсів частин мови з непроцесуальною загальночастиномовною семантикою регулярно супроводжується скороченням обсягу категорійних морфологічних значень (при ад'єктивації дієприкметників скорочуються категорійні значення виду і стану), як взагалі, так і в окремих їхніх елементарних реалізаціях (при субстантивації прикметників скорочується варіювання значень категорії роду, а іноді й значень категорії числа). Скороченням обсягу категорійних морфологічних значень зумовлене тим, що транспозити, формуючись як засоби вираження нових (порівняно з транспонованими) лексичних значень, ускладнюють свою лексичну семантику за рахунок тих елементів, що є аналогами елементів граматичної (синтаксичної або морфологічної) семантики. Унаслідок цього обсяг елементів граматичної семантики скорочується, а отже, скорочується обсяг засобів вираження граматичної семантики – морфологічних форм і, як результат, скорочується обсяг парадигми.

При субстантивації дієприкметників і прикметників синтагматична атрибутивно-субстантивна семантика перетворюється на елемент у структурі лексичної семантики, тому синтагматичні словозмінні категорії перетворюються на референційні (відмінок і число) на синтагматичну несловозмінну (рід). Результатом може стати скорочення числових значень (тільки однина – *майбутнє*, або тільки множина – *підіймні*), родових значень (субстантивоване слово має тільки одне з трьох родових значень).

При адвербіалізації синтаксемна семантика перетворюється на лексичну, релятивна семантика виявляється репрезентованою в структурі лексичного значення, тому морфологічні категорії стають надлишковими для загальної семантичної структури слова і повністю втрачаються.

При ад'єктивації лексичне значення ускладнюється елементами-аналогами складників загально-

частиномовного граматичного значення (дія), і тому нейтралізуються ті категорії, які репрезентували процесуальне значення – категорії виду і стану.

При формуванні транспозитивів, що утворюють лексичний склад частини мови з процесуальною загальночастиномовною семантикою, в таких транспозитах виявляється ускладнення парадигми.

Регулярне використання певної частини прислівників (*безлюдно, весело, відомо, порожньо, тепло*) і пасивних дієприкметників (*засвідчено, поширено, встановлено*) у функції предикативів односкладних речень зумовлює набуття прислівниковим і дієприкметниковими формами не тільки синтаксичної специфіки, а й морфологічної. У цих слів виявляються ознаки формування парадигми аналітичних форм, що є засобами вираження предикативних категорій способу й часу. Незважаючи на однойменність із категоріями дієслова, у предикативів формуються двограмемна категорія способу (грамема умовного і дійсного способу) і триграмемна категорія часу (грамема теперішнього, минулого й майбутнього). На відміну від дієслова, категорія способу предикативів не має у своїй семантичній структурі грамеми наказового способу, а категорія часу – грамеми давнини. Особливості формування парадигми предикативів-транспозитивів порівняно з первинними частиномовними ознаками транспонованих словоформ свідчать про те, що в процесі транспозиції парадигма транспонованих може ускладнюватися (транспозиція прислівників) або якісно змінюватися (транспозиція іменників і дієприкметників). Отже, формування специфічних морфологічних властивостей потенційної частини мови – предикативів виявляється у становленні відповідного комплексу категорій і зумовлює зміни морфологічної семантики і ускладнення парадигми транспозитивів порівняно з транспонованими.

Виявлені закономірності транспозиційних змін можна узагальнити в такій схемі:

1) транспозиційні зміни, застосовувані для формування потенційної частини мови – предикативів, зумовлені дією загального правила системології – тенденції системи до симетричної організації; формування мовних транспозитивів як засобів поповнення номінативних ресурсів наявних частин мови визначається дією закону економії мовних засобів;

2) становлення потенційної частини мови як граматичного класу зі специфічними морфологічними властивостями виявляється у формуванні відповідного комплексу категорій і зумовлює ускладнення парадигми транспозитивів формами предикативних категорій;

3) формування мовних транспозитивів як засобів поповнення номінативних ресурсів частин мови з непередикативною семантикою регулярно супроводжується скороченням обсягу категорійних морфологічних значень. Таке скорочення зумовлене тим, що ресурсом для нових лексичних значень транспозитивів є елементи, які є аналогами елементів граматичної

(синтаксичної або морфологічної) семантики транспонованих словоформ.

Отже, загальна модель семантичних змін, що виявляються в процесі транспозиції, така: ускладнення загальночастиномовної семантики транспозитів значенням предикативності супроводжується ускладненням категорійних значень, а ускладнення лексичного значення транспозитів – скороченням обсягу категорійних значень.

З огляду на те, що мовні закони мають переважно статистичний, а не абсолютний зміст, перспективи подальшого дослідження вбачаємо в тому, щоб дослідити закономірності транспозиційних змін в діяхронному аспекті на матеріалі нумералізації іменників і прикметників, вербалізації іменникових і прикметникових форм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
2. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1982. – 248 с.
3. Дубова О.А. Структурно-семантичні зміни синтетичних та аналітичних конструкцій в умовах морфологічної транспозиції (на матеріалі сучасних української та російської мов) // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія: Філологія. – 1999. – Т. 2, № 2. – С. 86-91.
4. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных. – М.: ИЯ РАН, 1992. – 216 с.
5. Калечиц Е.П. Явления перехода в системе частей речи. – Новосибирск: Наука, 1991. – 215 с.
6. Ким О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке. – Ташкент, 1978. – 246 с.
7. Клименко Н.Ф. Конверсія // Українська мова: Енциклопедія. 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 265-266.
8. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца 20 века. – М.: Рос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 144-238.
9. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 358 с.
10. Лукінова Т.Б. Числівник в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). – К.: Наукова думка, 2000. – 370 с.
11. Николаева Т.М. Диахрония или эволюция (Об одной тенденции развития языка) // Вопр. языкознания. – 1991. – № 2. – С. 12-26.
12. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
13. Таранець В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). – 2-е вид., перероб. і доп. – Одеса: Астропринт, 1999. – 116 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Радзієвська Т.В.,
д.філол.н., професор Шумарова Н.П.

© Дубова О.А., 2009

Надійшла до редколегії 17.11.2008 р.